

De

Papenhofstede

Een stil straatje dat er wat vergeten bijligt, maar niettemin op een eerbiedwaardig lange geschiedenis kan terugzien. Vroeger waren hier de kanunniken van het Kapittel van Sint Joris gehuisvest. Archeologisch onderzoek op de naastgelegen Appelmarkt was aanleiding om de geschiedenis van dit stukje stad nader te bestuderen.

In het kader van de verfraaiing van het aanzien van de binnenstad is de gemeente projectmatig bezig met de plaatsing van ondergrondse afvalcontainers. De eerste van deze serie containers werd in 2008 op de Appelmarkt gepland en de aanleg dreigde het archeologisch erfgoed ter plaatse te verstoren. Archeologisch onderzoek was derhalve noodzakelijk en is uitgevoerd met tussenpozen tussen december 2008 en oktober 2009.

De resultaten van het onderzoek lieten zien dat we van oorsprong te maken hebben met een terrein dat gedeeltelijk aan water grensde en vaak te maken had met overstromingen. Er zijn restanten van beschoeiing aangetroffen en overblijfselen van een brede bakstenen muur, die als kademuur is geïnterpreteerd. Later is het terrein opgehoogd en voor bewoning geschikt gemaakt. De oorspronkelijke muur is geïncorporeerd in een afscheidingsmuur die verband houdt met de stichting van het Sint Joriskapittel en de vorming van een immuniteit. In de muur en andere bakstenen overblijfselen van gebouwen is een aantal

De afscheidingsmuur.

Foto: Centrum voor Archeologie.

Uitgegeven bij den Boekhandelaar W. L. DEKREIJER te Amsterdam

Kaart: Thomkins, 1846 (zie voor Appelmarkt en omgeving, detailkaart op blz. 98).
Bron: Archief Eemland.

rijze Weide

PLATTEGROOND der Stad AMERSFOORT

Opgevat door
D. J. THOMKINS
oudfonds-Ingenieur van den Waterstaat.
1846.

Schaal van 1 tot 2500

Geographisch Instituut van J. B. VAN DER BEEK

bouwfases te onderscheiden, die lopen van het midden van de 14^e tot eind 16^e eeuw.¹

De uitkomsten van het archeologisch onderzoek waren aanleiding om te zien in hoeverre gegevens uit historische bronnen aanvulling konden geven op de geschiedenis van de plek en van het kapittel van Sint Joris. De oudste schriftelijke gegevens betreffende het onderzochte gebied stammen uit 1317.² De bisschop van Utrecht schonk in dat jaar bisschoppelijk bezit aan de pastoor van de Sint-Joriskerk en in de oorkonde wordt ook verteld waarom. Door de bouw van een nieuw kasteel te Stoutenburg was de hofstede in Amersfoort als bestuurlijk en militair centrum voor de bisschop overbodig geworden. In de Latijnse tekst is sprake van een “...*area ... iuxta cimeterium cum fossatis et itineribus suis...*” Een gebied dus naast/bij het kerkhof met wegen en *fossatis*. Halbertsma interpreteert dit met: een terrein door grachten omgeven.³ Als we dan 50 jaar later bij opgravingen stevige muurresten in de bodem aantreffen, is de verleiding groot te denken aan resten van een oude verdediging, van de voormalige bisschoppelijke hof bijvoorbeeld. *Fossatis* (verbogen vorm van *fossatum* = dat wat gegraven is) is echter een term in het Middeleeuws Latijn die gracht (breed, diep, als in verdedigingswerk) maar ook sloot en zelfs ‘droge’ greppel (b.v. een landweer) kan betekenen.⁴ We kunnen het dus ook anders uitleggen: tenslotte is het terrein, zoals het archeologisch onderzoek heeft aangetoond, oorspronkelijk een laaggelegen en nat stuk land en kunnen we ons heel wel voorstellen dat er afvoergreppels gegraven werden om water van het hoger gelegen terrein, waar de Sint-Joriskerk en de Hof zich bevonden, af te voeren naar het Havik. Het naast/bij het kerkhof gelegen grondstuk komt in 1317 bij het

overige bezit van de Sint-Joriskerk. Toen de kerk van Amersfoort 20 jaar later werd verheven tot kapittelkerk, kon het dienen om de leden van het kapittel te huisvesten. De stichting van het Sint Joriskapittel was in naam een actie van de bisschop van Utrecht, maar in de praktijk kwam het initiatief voort uit kringen van het stadsbestuur. Hoewel Amersfoort in deze tijd nog klein was, het inwoneraantal in het jaar 1300 wordt geschat op 840, bruiste het van leven.⁵ Het stichten van het kapittel van Sint Joris brengt dan ook de aspiraties tot uitdrukking, die Amersfoort koesterde, want het heeft de gemeenschap wel wat gekost om zo’n organisatie in het leven te roepen, de kanuniken te huisvesten en hen zodanige inkomsten te verschaffen dat ze in hun levensonderhoud konden voorzien. Bij de vorming van een kapittel was het gebruikelijk dat de stichter, de bisschop, een eerste schenking deed, maar vanuit de lokale kring, hier de stad Amersfoort, werd eveneens een behoorlijke prestatie verwacht. Zoals bij veel laatmiddeleeuwse kapittelkerken was aan de Sint-Joriskerk een librije verbonden, waarvan het boekenbezit echter na de reformatie verspreid is geraakt. Eveneens heeft er een kapittelschool bestaan. Na 1525 was de *Grote School* gevestigd in een gebouw op de hoek Groenmarkt/Appelmarkt en werd vervolgens *Latijnse School*. Deze kwam in 1622 terecht in het voormalig klooster van de Observanten. In de leeggekomen ruimte werd door het stadsbestuur de Waag gevestigd. Ook vóór 1525 moet er al een school verbonden geweest zijn aan het kapittel, want die wordt al genoemd in 1389. Waar de school toen gehuisvest was, is niet bekend, maar het moet wel dicht in de buurt van Kerk en Kapittel geweest zijn.

Scholieren waren tegelijkertijd *choralen* en

1 Voor de archeologische interpretatie hier en elders in dit artikel, zie het opgravingsverslag van Wijker. 2 Bisschoppelijke oorkonde van 5 februari 1317. Regest in: Berkelbach, p. 142, nr. 350. Archief Eemland, capittel St. Joris

Bnr. 0165, inv.nr.1 F^o 1. Zie ook: Palmboom, Kerkgeschiedenis, p. 176 e.v. 3 Halbertsma, p. 15. 4 Fuchs, onder betreffende lemma. 5 Snieder, p. 85.

verzorgden het koorgezang bij de kerkelijke plechtigheden, onder leiding van een *succentor* (zangmeester), die in dienst was van het kapittel.

Het Sint Joriskapittel

Een kapittel was een kerkelijke organisatie, belast met de zielzorg in de parochie én het verzorgen van de getijden (*Horae officinales*), waarbij achttien maal per etmaal gebeden gezegd of gezongen werden. Om kanunniken in staat te stellen in hun onderhoud te voorzien moest een inkomensvoorziening geregeld worden. Een deel van deze inkomsten kwam uit een zogenaamde prebende (vaste inkomsten uit onroerend goed). Een ander deel vond plaats door middel van de dagelijkse uitdelingen, die was gebaseerd op de presentie van kanunniken. Door schenkingen van vrome gelovigen nam rijkdom van de kapittels toe en daarmee de hoogte van de prebendes en werd het ambt van kanunnik steeds aantrekkelijker voor met name jongere telgen uit adellijke geslachten, die immers geen uitzicht op de titel hadden. Op deze manier konden zij een goedverzorgd leven leiden en bovendien was het een goed begin voor een eventuele verdere kerkelijke carrière. Het klinkt allemaal als een makkelijk baantje in een welverzorgd leven, maar aan de andere kant moeten we niet te licht denken over de verplichting acht maal per etmaal, alle dagen van het jaar, langdurig aanwezig te zijn in de kerk die vooral in de wintermaanden geen aangenaam verblijf gaf. De verleiding om gebeden af te raffelen is niet meer dan begrijpelijk en met name de vroege gebeden die tegen het kriecken van de dag plaats vonden, werden als zwaar ervaren: vandaar ook ons spreekwoord “*korte metten maken*”.⁶ In later tijd kwam nogal eens voor dat een vervanger, voor een veel lager traktement, het eigenlijke werk deed, terwijl de echte ontvanger een “*prebenda sine cura*”, een inkomen zonder zielzorg genoot. De uitdrukking ‘sinecure’ is hiervan afkomstig. Om uitwassen tegen te gaan hadden veel kapittels dan

Vlaamse kanunnik in winterkoorkledij.

Bron: www.wikipedia.nl

ook afspraken gemaakt die de absentie betroffen. Zo kon een kanunnik in Amersfoort, als hij niet aanwezig was geweest bij de *Metten* en *Priemen* slechts rekenen op 2/3 van de dagelijkse uitkering (presentiegeld) en als meer van de andere diensten gemist werden, kon de boete oplopen.⁷ Oorspronkelijk zijn de kapittels opgezet om geestelijken, die niet in een kloostergemeenschap leefden, toch onder een soort regel te plaatsen. We zien echter op het eind van de Middeleeuwen tegenover deze zogenaamde reguliere kapittels dat er andere inrichtingsvormen komen, die seculiere kapittels worden genoemd. De kanunniken van deze kapittels waren nog steeds priesters, maar kenden een vrijer bestaan dan die, welke volgens een (klooster)regel leefden. Zo kenden kanunniken geen gelofte van armoede en mochten (soms aanzienlijk) bezit hebben. Zij bouwden huizen voor zichzelf binnen het immuniteitsgebied. Een immuniteit was het gebied bij kerk of abdij, waar slechts het kerkelijk recht van de betreffende

⁶ De kerkelijke getijden bestonden uit: *Metten* ± 5 uur, *Lauden* ± 6 uur, *Priem* ± 7 uur, *Terts* ± 9 uur, *Sext* ± 12 uur, *None* ± 15 uur, *Vespers* ± 17 uur en *Completen* ± 20 uur.

Koorgestoelte in de Martinikerk in Bolsward.

Foto: I. de Visser.

Huidige kadastrale kaart van het Kapittel Sint Pieter te Utrecht met de kanunnikenhuizen (groen).

Bron: Kadaster Utrecht.

geestelijke instelling gold. De kanunniken waren bijvoorbeeld ook vrijgesteld van allerlei belastingen. Op het immunitetsgebied mochten geen ambachten of neringen worden uitgeoefend. Met bijzondere nadruk wordt in Amersfoort hierbij genoemd het drijven van een taveerne. Niet alleen zou de beoefening van zulke laag-bij-de-grondse bezigheden de claustrale rust verstoren, maar met name kwam er verzet uit de Amersfoortse middenstand, die oneerlijke concurrentie vreesde gezien het feit dat de heren kanunniken vrijgesteld waren van de accijns op bier en wijn en aldus ver onder de prijs van gewone tapperijen zouden kunnen leveren!⁸ Het in dienst nemen van personeel had in het begin beperkt plaats, maar werd later algemener en ook werd het vrouwelijk geslacht niet uitgesloten, mits het ging om 'eerbare personen'. Niettemin hielden sommige heren er een levenswijze op na, die meer strookte met wat in hun (adellijk) milieu gebruikelijk was, dan met wat de Kerk van hen verwachtte. Gedrag dat we ook zien bij leden van andere kapittels. De machtige en rijke kanunnik Evert Zoudenbalch van het Utrechtse Domkapittel had niet alleen een kind verwekt, maar gebruikte ook zijn invloed om zijn zoon een mooie positie te verschaffen bij het kapittel van Sint Marie.⁹

Ligging en omvang van de immunitet

Immunitetsgebieden werden in middeleeuwse steden meestal door middel van grachten of muren gescheiden van de rest van de stad. Binnen de immunitet lagen de gebouwen en de woonvertrekken van de geestelijken. Meestal ligt de bebouwing van zo'n kapittel waaiervormig rond

de kerk en is als zodanig in veel steden nog altijd in het stratenpatroon te herkennen. Een duidelijk voorbeeld hiervan vormt de bebouwing rond de Pieterskerk in Utrecht. Doordat het kapittel van Sint Joris in Amersfoort relatief laat tot stand kwam en veel van het stadsgebied rond de kerk al een bestemming had gevonden, is het geografisch beeld hier enigszins afwijkend van dat in andere steden. Het is op voorhand duidelijk dat we de immunitet ergens ten noorden van de Sint-Joriskerk moeten zoeken binnen het gebied dat met de schenking van 1317 aan de Sint-Joriskerk is toegefallen. Van Bommel zegt over de immunitet of "*Montade*", zoals het in die tijd heette, dat die gesitueerd moet worden aan de Papenhofstede. Montade zou een verbastering en verkeerde afleiding van de gebruikelijke middeleeuwse benaming *immunitet* of *emunitet* zijn.¹⁰

Van Bommel noteert verder dat deze "30 schreden in 't rond" is.¹¹ Waarschijnlijk bedoelt hij daarmee een doorsnede van 30 "schreden" en als we uitgaan van een schrede die bestaat uit een dubbele pas en waarvan er duizend in een mijl (*mille passuum* = *mijl*) van 1600 meter gaan, dan zou 30 schreden neerkomen op 48 meter, inderdaad exact de lengte van de straat Papenhofstede. Nog steeds blijft de vraag of de toestand zoals Van Bommel in de 18^e eeuw zag en zoals wij die nu waarnemen, overeen komt met de oorspronkelijke, middeleeuwse situatie. Om dit aan de weet te komen moeten we in oorspronkelijke en uit dezelfde tijd stammende documenten gegevens zoeken die hier licht op kunnen werpen.

Uit 1415 hebben we een overeenkomst tussen de leden van het kapittel over de verdeling van de huizen binnen de immunitet, die in 1455 nog-

⁷ Archief Eemland, capittel St. Joris Bnr. 0165, inv.nr.1 F° 3, d.d. 12 augustus 1344. Statuten uitgevaardigd door de Bisschop van Utrecht voor het Kapittel van St. Joris.

⁸ Muller Claustraliteit, p. 18 e.v. ⁹ Archief voor Neder-

landsche Kerkgeschiedenis dl. 2, p. 195. ¹⁰ Muller Rechtsbronnen Glossarium, p. 55. Zie ook Brongers, p. 199. ¹¹ Van Bommel, p. 93.

De immuniteit. (detailkaart: Braun en Hogenberg, 1588)
 Bron: Archief Eemland.

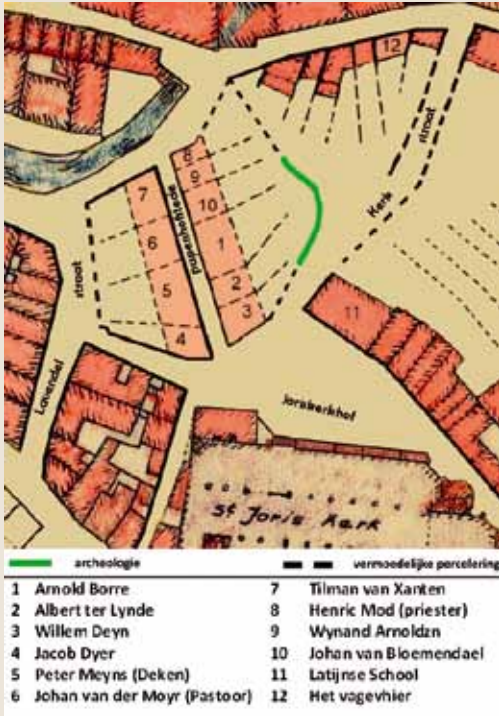
maals is uitgevaardigd.¹² Inderdaad is in het document sprake van “*onze straat*”¹³, aan weerszijden waarvan de claustrale huizen gelegen zijn. Duidelijk is door de situatiebeschrijving dat met deze straat de huidige straat Papenhofstede bedoeld wordt, hoewel de oudste vermelding van de naam pas uit 1468 is.¹⁴ De kanunniken betalen jaarlijks aan het kapittel een bedrag voor de erfpacht van de grond, en hebben de huizen waarin ze wonen voor het leven in “eigendom”. Na de dood van de bewoner verviel het huis weer aan het kapittel. Zou door brand het huis verwoest worden is deze pacht niet verschuldigd, een bepaling waar we later nog meer van zullen vernemen. Als gebruiker/eigenaar zijn de kanunniken zelf verantwoordelijk voor het onderhoud van de woning, waarbij de bepaling dat bij in gebreke blijven het onderhoud ook kan geschieden door het kapittel op kosten van de bewoner. Al in de overeenkomst van 1415 werd bepaald dat kanunniken niet noodzakelijk binnen de vrijheid van het kapittel hoefden te wonen, maar ook elders in de stad een woning konden hebben. In dat geval mochten de huizen binnen de immunititeit door de kanunniken verhuurd worden aan derden, in de meeste gevallen leken.¹⁵ De bewoners van de huizen voerden een eigen huishouden, hadden een eigen keuken, tuin en schuur.¹⁶ Op de ruime percelen op het terrein

werden later hier en daar huisjes gebouwd, die ook verhuurd werden (ten behoeve van personeel?). We zien dan een ‘*domus principalis*’, een hoofdhuis, en ‘*pertinencia*’, secundaire huizen. De statuten stonden het bestaan van die secundaire bewoning toe, maar waakten er wel voor dat het eigendom onverdeeld bij het hoofdhuis bleef en de andere huisjes nooit eigendom van huurders konden worden met de daaruit voortvloeiende rechten. De straat wordt aan de noordzijde, aan de Havikzijde, begrensd door een poort.¹⁷ Aan de andere kant, richting Sint-Joriskerk, wordt in de overeenkomsten van 1415 en 1455 niet gesproken over een poort, maar uit een latere bron weten we dat de vrijheid van het Kapittel ook daar door een poort is gescheiden van de openbare ruimte.¹⁸ Tussen immunititeit en Sint-Joriskerk lag een weg,¹⁹ waar de naam niet van genoemd wordt. Het lijkt aannemelijk dat deze één van de straten is, waar de bisschoppelijke oorkonde van 1317 van sprak. Mogelijk heeft ook het feit dat de straat, een openbare weg immers, er al was, verhinderd dat de immunititeit een geheel ging vormen met het gebied van de Sint-Joriskerk. Later, veel later, gaat deze straat Groenmarkt heten.

In de overeenkomst van 1415, maar duidelijker nog in die van 1455 wordt geschetst hoe de situatie was. De opsomming begint in het midden

12 Deken en kapittel van het Joriscapittel oorkonden dat zij om onenigheden te voorkomen een overeenkomst hebben gesloten betreffende de huizen binnen de kapittelvrijheid. D.d. 23 augustus 1415. Bnr. 0165 Inv.nr. 1, F° 8. Druk: Muller Claustraliteit, p. 220-222. *Ibidem*: 19 april 1455. Charter: Bnr. 0165, Inv.nr. 20 en afschrift in: 1 F° 9^v-10^r. Druk: Muller, p. 222-225 (daar ten onrechte gedateerd 14 april 1455). 13 Muller Claustraliteit, p. 224: “*platee nostre*”. 14 Archief Eemland Resoluties 79v (A° 1468); Druk: Fruin I, p. 77. 15 Muller, p. 220. Dat dit ook in de praktijk gebeurde blijkt uit: Transportakte A° 1496 F° 315: “...*Eelgis van Wede Janz ende Lambrich syn wyf hebben belyt Toenis Brant verhuert te hebben de husynge hoff ende hofstede gelegen op die Papen Hofstede...*” 16 Muller Claustraliteit, p. 221: “...*cum coquina*

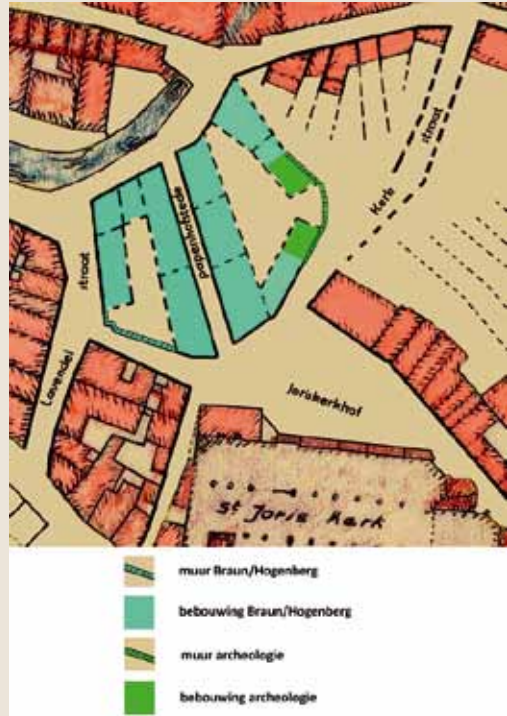
et horreo et cum medietate cellarii et [h]orti...” 17 Muller Claustraliteit, p. 224: “... *apud fossam civitatis prope portam predictae platee...*” en bevestigt in: Archief Eemland transportakte d.d. 20 maart 1544 transport van een huis op het Havik achter de Papenhofstede. 18 Archief Eemland Bnr. 0165 Inv.nr. 1 fol. 60^v d.d. 26 juni 1536. Huurcontract tussen Joriscapittel en vicaris Rutger Jacobszone van een huis in de Papenhofstede met poort en doorgang in de richting van de kerk. 19 Transportakte A° 1480 F° 45^v: “... *hofstede gelegen op den hoick van die Papenhofstede dair after dat capittel naest gelegen ende voir ende aen d’een side een gemeen straet...*” Het betreft hier dus een huis op een hoek gelegen, met de openbare weg voor de deur én opzij.

De immuniteit in de 15e eeuw.

Kaart: I. de Rooze.

van de straat aan de oostzijde waar in het grootste van alle huizen kanunnik Arnold Borre woont, die jaarlijks zeven Beierse gulden daarvoor betaalt. Vervolgens komt, richting de kerk, een kleiner huis van kannunik Albert ter Lynde, die daarvoor drie Beierse gulden betaalt. Het hoekhuis (hoek Papehofstede/Groenmarkt) wordt bewoond door kannunik Willem Deyn voor vier gulden. Aan de andere kant (westzijde) van de straat ligt een beduidend kleiner huis, dat verhuurd wordt aan Jacob Dyer voor tweeënhalve gulden. In een behoorlijk groot huis woont de Deken van het kapittel, Peter Meyns, voor zes gulden. Naast hem woont de pastoor van de Sint-Joriskerk, Johan van der Moyr, voor viereñhalve gulden. In het hoekhuis (Havik/Papehofstede) woont kannunik Tilman van Xanten voor viereñhalve gulden. Het

De immuniteit in de 16^e eeuw.

Kaart: I. de Rooze.

hoekhuis aan de andere kant van de straat is verhuurd aan Henric Mod, priester, voor twee gulden. Kannunik Wynand Arnoldzn woont in het huis daarnaast voor drieënhalve gulden. Vervolgens komt het huis waar kannunik Johan van Bloemendael in woont, viereñhalve gulden, en dan weer aan het grote huis grenst waar de opsomming mee begint.

Het Sint Joriskapittel telde tien leden en we zien hier tien huizen, zes aan de oostzijde en vier aan de westzijde. Verder valt op dat de bedragen in hoogte verschillen, afhankelijk van de grootte van het perceel. In de geschreven bronnen aangaande de bebouwing van het immuniteitsgebied is behalve de huizen van de kanunniken ook herhaaldelijk sprake van het 'Kapittelhuis'. De gehanteerde formulering doet vermoeden dat

we te maken hebben met een op zich zelf staand gebouw. De notie dat het kapittel behoefte heeft gehad aan een gemeenschappelijke ruimte is voor de hand liggend: een zaal voor de vergaderingen van de leden van het kapittel, maar ook een representatieve ruimte voor de ontvangst van bezoek, zoals bijvoorbeeld de bisschop of andere kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders of om te dienen bij allerlei officiële gelegenheden. Zo werd bijvoorbeeld in 1417 een oorkonde van het Sint Joriskapittel voor het Sint Jansklooster opgesteld in het kapittelhuis.²⁰ Probleem is dat, nu we de indeling van de straat kennen, er geen sprake kan zijn van een apart gebouw. De enige verklaring is dat één van de grotere woningen zodanig was ingericht dat deze ook kon dienen als ambtswoning.

De grenzen van de kapittelvrijheid langs de noord-zuidas zijn met deze opsomming aardig in kaart gebracht. Omtrent de afmetingen in oostelijke en westelijke richting worden we door schriftelijke bronnen veel minder goed ingelicht. Bij het archeologisch onderzoek werden muurresten gevonden die met zeer grote waarschijnlijkheid onderdeel hebben uitgemaakt van de grensmuur van de immuniteit. In de overeenkomst tussen de leden van kapittel van 1415 valt een zinsnede op die mogelijk doelt op deze muur. Er wordt gesproken van een huis, dat ooit gebouwd werd door Jacob Hertscheen, met een keuken, een schuur, (de helft van) de kelder en de tuin en de muur “aan de kant van het kerkhof”.²¹ Wat wordt hier bedoeld met “kerkhof”? In het huidige spraakge-

bruik verstaan we onder kerkhof de begraafplaats direct grenzend aan een kerk. Het terrein naast de Sint-Joriskerk was inderdaad door middel van een muur afgescheiden van de openbare weg (de huidige Groenmarkt), maar dat kan niet de muur uit de overeenkomst zijn. Het huis waar het hier over gaat staat juist aan de overkant van de straat binnen de immuniteit. Het moet dus wel een muur die ten noorden van de straat (Groenmarkt) lag in de kapittelvrijheid. Bij het archeologisch onderzoek is een stuk van deze muur aangetroffen en trekken we de lijn door die deze muur volgt, voor hij uit het onderzochte gebied verdwijnt, dan komen we ongeveer uit waar tegenwoordig Havik en Muurhuizen elkaar ontmoeten. Deze aanname wordt door archeologisch bewijs nog niet bevestigd, maar vindt wel enige ondersteuning in de transporten van onroerend goed. Zo is er in 1517 sprake van een huis achter de Papenhofstede bij de Sluis.²² Ook in een ander document is sprake van de combinatie van Papenhofstede en Sluis. Het gaat hier om een werf in het water van het Havik, een los- en laadplaats, die ligt *aan het eind van de Papenhofstede*.²³ We kennen ‘t Sluisje, de verbinding tussen Weverssingel en Havik, maar deze aanduiding is qua plaats moeilijk te rijmen met de bepaling “achter de Papenhofstede”; bovendien wordt het op die plek wel erg druk, tenzij we Papenhofstede begrijpen als niet louter de straatnaam, wat het vandaag de dag is, maar als aanduiding voor het hele gebied van de immuniteit. ‘t Sluisje ligt in deze zin bezien behoorlijk

20 Archief Eemland Bnr. 0165 Inv.nr. 1 f° 65^v-66^v d.d. 26 april 1417 Regest 111: Fabriekmeesters van de St.-Janskapel en de broeders van de broederschap van die kapel verklaren in een notariële akte van notaris Johannes Chrispiani de Amersfordia, opgesteld in het kapittelhuis van St.-Joris, dat zij met goedvinden van het Joriskapittel een altaar hebben opgericht, toegewijd aan Petrus, Paulus, Matthaëus, Marinus en Barbara. 21 Muller Claustraliteit, p. 221: “...cum coquina et horreo et cum medietate cellarii et [h]orti et muro versus cimiterium... 22 Archief Eem-

land Transportakte A° 1517 F° 37 tegoedschelding van een huis: “...gelegen after de Papenhofstede by de Sluis...”

23 Archief Eemland Bnr. 1 Inv.nr. 2 resolutieboek fol 79^v (1468); Druk: Fruin I, p. 77: “...Die raet hefft den bueren die den werff gemaect ende becosticht hebben bi der sluse t einde die Papenhofstede, toegesleten [toegestaan], dat sij die papen oft dengenen die niet betaelt en hebben, hoir kunnen offte hoir ketelen offte anders enich goet dat sij op de voirscreven werff brengen, dairvoir houden ende nemen mogen ter tij toe dat sij hoir gelt dairtoe betaelt hebben...”

dichtbij het noord-oostelijke eind van de immuniteit en we mogen dan ook veronderstellen dat de lijn die de kapittelmuur in het onderzochte gebied lijkt te volgen, mag worden doorgezet in noordelijke richting tot we bij het Havik belanden. De begrenzing van de immuniteit in het noorden, evenwijdig aan het Havik kan de vorm aangenomen hebben van weer een muur of, zoals de transportaktes lijken te suggereren, in de vorm van bebouwing. Nader bodemonderzoek zou hierin uitsluitsel kunnen geven.²⁴ Over de begrenzing van de immuniteit in westelijke richting zijn we niet ingelicht, maar het is niet ondenkbaar dat de grote muur aan de oostkant een tegenhanger in het westen heeft gehad.

De brand van 1520

De geweldige stadsbrand van 1520 heeft veel, zonet alle, gebouwen van de immuniteit in de as gelegd.²⁵ Verwoesting door brand betekende dat de pacht die kanunniken aan het kapittel moesten betalen, tijdelijk niet verschuldigd was, wat een financiële strop betekende. Al meteen na de brand werd vanuit het kapittel actie ondernomen om aan deze ongewenste toestand een eind te maken. De herbouw van de huizen door de kanunniken werd vanuit het kapittel gestimuleerd en om dit proces extra aantrekkelijk te maken mochten kanunniken huizen bouwen en deze in volle eigendom bezitten. Anders dan voorheen, viel het huis na de dood van de eigenaar niet terug aan het kapittel, maar bleef nu in bezit bij de erfgenamen,

die het naar eigen goeddunken konden verhuren of verkopen. De nieuwe regeling maakte huizenbezit extra aantrekkelijk. De geschreven bronnen geven geen uitsluitsel en ook strekte het archeologisch onderzoeksgebied zich niet zover uit, zodat het niet mogelijk gebleken is vast te stellen of alle tien huizen uit de toestand van vóór de brand herbouwd zijn. Binnen het archeologisch onderzochte terrein bevonden zich wel een paar huisjes, waarover in dit verband wat meer over te melden valt. Er is daarbij sprake van twee fases. In eerste aanleg hebben er gebouwtjes gestaan die stammen uit de 14^e/15^e eeuw. Op sommige plaatsen werden de resten van deze bebouwing afgedekt door een brandlaag waarin vondstmateriaal werd aangetroffen, daterend uit de 15^e en begin van de 16^e eeuw. Hierin zien de archeologen het bewijs dat deze huizen zijn verwoest tijdens voornoemde brand. Vervolgens werd het terrein gedeeltelijk opnieuw ingericht, waarbij sommige huisjes wel op dezelfde plaats werden herbouwd, andere niet. De bebouwing uit de tweede fase ligt ongeveer op de plaats waar op de kaart van Braun en Hogenberg (1588) bebouwing wordt weergegeven. De huizen waren tegen de afscheidingsmuur aangebouwd: makkelijk en goedkoop.

Ook na 1520 wordt in de bronnen weer gesproken over het kapittelhuis als ware het een zelfstandig gebouw, maar ook nu weer kunnen we niet exact de plaats daarvan bepalen.²⁶ Verder is nog opmerkelijk dat op de kaart van Braun en Hogenberg de oriëntatie van de bebouwing met

²⁴ Diverse aktes hebben het over huizen die daar gestaan hebben, bijvoorbeeld de in noot 19 genoemde, maar ook Transportakte d.d. 20 maart 1544: tegoedschelding van een huis en hofstede gelegen: "... op Havick achter de Papenhofstede..." ²⁵ Archief Eemland Bnr. 0165 Inv.nr. 1 fol. 62^v-63^r d.d. 12 november 1520 Regest 246. Deken en kapittel oorkonden dat zij te zijn overeengekomen om de kapittelhuizen die de kanunniken vrij bezaten, "...maar die allemaal zijn verbrand tijdens de grote brand van Amersfoort ..." weer uit te geven. Druk: Muller, Claustraliteit, p. 226-227; Nederlandse vertaling in Van Bommel, I

p.100-102. ²⁶ Archief Eemland Bnr. 0165 Inv.nr.1 F° 60^r - 60^v d.d. 26 juni 1536 regest 273: Huurcontract van een huis in de Papenhofstede met poort en doorgang in de richting van de kerk en begrensd door het kapittelhuis, wat suggereert dat "het Kapittelhuis" het tweede huis vanaf de hoek is. *Ibidem*: Inv.nr. 1 fol. 60^v-61^r. regest 274 d.d. 14 augustus 1536 contract van huis in de Papenhofstede gelegen naast de hof en hofstede van Evert Bartszone, die van heer Aernt van Loonen en *aan de achterzijde van het kapittelhuis*.

de ‘langsgevels’ naar de straat is getekend, terwijl in de eerdere situatie uit 1455 de huizen met de kopse kant naar de straat stonden. Al spoedig vinden we ten gevolge van de overdracht van het bezit meer en meer niet-kanunniken als eigenaar in de Papenhofstede.²⁷ Huiseigenaren in de Papenhofstede bleven ook nog heel lang pacht voor de grond aan het kapittel betalen.²⁸

De inrichting van het plein “Appelmarkt”

Bij de Alteratie van 1579 ging Amersfoort over naar een nieuwe religie, die een einde maakte aan de eredienst zoals die tot dan bedreven werd in de Sint-Joriskerk. Het instituut ‘Kapittel’ bleef echter wel bestaan en het bezit van het kapittel bleef de financiële basis van de organisatie, alleen waren de kanunniken nu protestants en was het doel waarvoor de inkomsten werden verzameld, veranderd. De kapittelmuur, die de fysieke uiting vormde van de immuniteit als apart kerkelijk rechtsgebied, werd afgebroken. Archeologisch kan de ontmanteling van de immuniteit gerelateerd worden aan de sloop van de huisjes aan de binnenzijde van de muur, die ergens in het laatste kwart van de 16^e of eerste kwart van de 17^e eeuw tegen de grond zijn gegaan. De kapittelhuizen aan de Papenhofstede bleven uiteraard intact, maar met het opdoeken van de immuniteit kwam wel het omvangrijke terrein achter de huizen vrij, waarvoor een andere bestemming gevonden moest worden. Openbare ruimte was schaars

in het dichtbebouwde oude centrum. In plaats van te kiezen voor bebouwing in welke vorm dan ook zag het stadsbestuur blijkbaar liever dat de vrijgekomen ruimte voor economische doelen benut werd. Volgens Van Bemmelen werd in eerste instantie een kleiner marktpleintje ingericht, dat Ganzenmarkt heette en dat we ook uit een andere bron uit 1593 kennen.²⁹ Later werd het plein aanmerkelijk vergroot en kreeg het een andere naam. In 1617 vinden we in de transportregisters voor het eerst de naam Appelmarkt.³⁰ Het plein krijgt in de loop van de eerste helft van de 17^e eeuw langzaam vorm, waarbij aan de zijden steeds meer bebouwing verschijnt.³¹ De opmerkelijke driehoekige vorm van het plein laat zich verklaren uit de contouren van de bebouwing rondom het plein. De bebouwing aan de west- of Papenhofstede-kant sluit aan bij de percelering van de Papenhofstede. De achterkanten van de huizen aan Appelmarkt en Papenhofstede komen strak tegen elkaar aan te liggen en sommige huizen op de Appelmarkt blijven al vanaf de bouw één geheel te vormen met de huizen van de Papenhofstede.³² De bebouwing aan de zuidoost- of Kerkstraat-zijde van het plein ligt evenwijdig aan de Langestraat. Uit een aantal transporten blijkt namelijk dat sommige huizen aan de Langestraat een uitgang hebben tot op de Appelmarkt.³³ Dit moet een relict zijn van een veel oudere toestand, waarin er nog geen sprake van een plein is en de huizen aan de Langestraat lange erven hebben, die zich uitstrekken tot aan de latere Kerkstraat/Appelmarkt. Aan de Noord-

27 Archief Eemland Transportakte d.d. 29 maart 1555 Lening door Peter Jacobzn en Jannitgen zijn vrouw met als onderpand een huis in de Papenhofstede. 28 Archief Eemland Transportakte d.d. 27 april 1771 Verkoop van: “...zekere huizinge staande op de Appelmarkt ...achter uitkomende in de Papenhofstede. ... Op dit pand rust een jaarlijkse last ten behoeve van het Capittel van St. Joris van 1 gulden 10 stuivers en 8 penningen. 29 Van Bemmelen, p. 56-57. En: Archief Eemland Bnr. 0099 Sint Pieters- en Bloklandsgasthuis te Amersfoort regest 252. A° 1593. Akte van verkoop van de helft van een huis aan de Gan-

zenmarkt. 30 Archief Eemland Transportakte d.d. 26 april 1617: verkoop van een huis huis op ‘t St. Joriskerkhof met een uitgang op de *Nieuwe Appelmarkt*. 31 Archief Eemland Transportakte d.d. 6 februari 1640 verkoop van: “... 5 woninkjes staande aaneen aan de Appelmarkt... Belending: Grote School, nu de Wagene [Waag] 32 Archief Eemland Transportakte d.d. 31 augustus 1625: een huis “... strekkend voor van de Appelmarkt tot achter in de Papenhofstede... 33 Archief Eemland Transportakte d.d. 1 juni 1638 verkoop van een huis “...staande en gelegen aan de Langestraat met de uitgang tot aan de Appelmarkt...”

of Muurhuizen-zijde treffen we een vergelijkbare situatie aan. Op de oudste kaarten zien we al enige bebouwing die overeenstemt met de huidige straat, maar het is nog niet helemaal volgebouwd. Niettemin wordt het huis ‘*Het Vagevhuier*’ (Vagevuur), dat momenteel aan de Muurhuizen ligt, in 1640 nog beschreven als liggende aan de Appelmarkt, wat betekent dat we te maken hebben met langere erven die zich uitstrekken vanaf de Muurhuizen.³⁴ Het ontstaan van het plein Appelmarkt vraagt ook aan deze kant om bebouwing, waarbij de rooilijn zich voegt naar de oriëntatie van de Muurhuizen.

Dit gegeven, dat van oorsprong lange percellen op een gegeven moment aan de achterzijde ook bebouwd raken, is zeker niet uniek voor de locatie Appelmarkt.

Hetzelfde verschijnsel zien we ook op andere plaatsen in de stad: Kamp/Achter de Kamp, Langestraat/Muurhuizen in de hoek met de Nieuwstraat en aan de Hellestraat/Westsingel.

Kerkstraat

De naam Kerkstraat wordt door Brongers in verband gebracht met een uit 1696 daterend kerkje, dat gestaan heeft op het terrein van het voormalige ROB-gebouw.³⁵ Deze uitleg moeten we bijstellen na bronnenonderzoek aan de hand van de transportregisters, want de naam komt al voor in 1641 en lijkt dan gewoon de straat te zijn die naar de (Sint Joris)kerk loopt. Waar heden ten dage de Kerkstraat stopt bij de Appelmarkt, liep de straat

indertijd verder door tot aan de Windsteeg en de Lavendelstraat.³⁶ Dit laatste stuk Kerkstraat staat momenteel op de plattegrond als Groenmarkt, maar dat is een latere, 18e-eeuwse naam.³⁷ Hoe dit stuk straat geheten heeft vóór 1641, ontgaat ons, omdat het door het ontbreken van bebouwing niet in de bestudeerde bronnen voorkomt. Mogelijk heette het gewoon ook Joriskerkhof net als het stuk Groenmarkt dat nu van Appelmarkt naar Langestraat loopt.³⁸

Lavendelstraat

De Lavendelstraat tenslotte, zou in verband staan met het woord “lavendier”= wasmeester (cf. *laver* fr.) of zou gewoon kunnen duiden op het kruid lavendel.³⁹ In de bronnen zijn voor geen van beide etymologieën argumenten te vinden. We hebben te maken met een oeroude verbindingsweg tussen Hof en Havik. In 1998 werden bijvoorbeeld bij archeologisch onderzoek in een kelder van een pand sporen van 13^e-eeuwse bewoning aangetroffen. Toch is de naam Lavendelstraat relatief jong en wordt pas in de bronnen aangetroffen vanaf 1619.⁴⁰ Hoe de straat heette vóór dit jaar kunnen we niet achterhalen. Deze tegenstrijdigheid valt het best te verklaren door te bedenken dat de middeleeuwse stad in een aantal kwartieren was verdeeld en dat lang niet altijd de specifieke straatnaam werd gebruikt, maar dat men nogal eens de algemene aanduiding van het stadskwartier duidelijk genoeg vond. De Lavendelstraat hoorde tot de wijk “*Krommestraat*” en mogelijk

34 Archief Eemland Transportakte d.d. 12 mei 1640 een huis genaamd “...*Het Vagevhuier en alle toebehoren van dien, staande en gelegen aan de Appelmarkt...*” 35 Brongers, p. 162. 36 Archief Eemland Transportakte d.d. 11 juni 1641: verkoop van het huis ‘*t Vagevhuier*’ op de hoek van de Kerkstraat. En: Transportakte d.d. 8 juni 1658 verkoop van een huis op de hoek van de Lavendelstraat en de Kerkstraat. 37 Archief Eemland Transportakte d.d. 6 november 1720: verkoop van een huis aan het Sint Joris Kerkhof “... *zijnde jegenwoordig de Groenmarkt...*” 38 Archief Eemland

Transportakte d.d. 1518 F^o 43^r tegoedschelding van: “... *husynghe ende hoste gelegen op Sunt Jorjys Kerckhoff...*” En: 23 juni 1596 verkoop van een huis aan ‘t Sint Joriskerkhof met als belending: “... *de grote school...*” [de Latijnse school op de hoek van Groenmarkt/Appelmarkt, later de Waag] 39 Brongers, p. 181. 40 Resultaten van een door archeologisch onderzoek begeleid uitgraven van een kelder zijn te vinden in: (onuitgegeven) verslag Lav ’98, Centrum voor Archeologie. Archief Eemland Transportakte d.d. 8 juni 1619 van een huis in de Lavendelstraat

gaan locaties in de Lavendelstraat in de bronnen schuil onder de algemene wijkaanduiding. Zo is er in een ander transport sprake van een huis in de “Krommestraat bij de Joriskerk”!⁴¹ Hoe het ook zij: de weg was er al toen de immuniteit gevormd werd en de westgrens van de immuniteit kwam op natuurlijke wijze langs de straat te lopen. Op de kaart van Braun en Hogenberg uit 1588 staan aan de oostzijde van de straat wel huizen, maar het is onduidelijk is of we hier te maken hebben met zelfstandige bebouwing in de Lavendelstraat of met secundaire huizen behorend bij de huizen van de kapittelheren. Als de parallel opgaat met de situatie aan de andere kant van kapittelvrijdom, dan kunnen we alleen voor het laatste kiezen. Blijft nog over het merkwaardige feit dat de eerste vermelding van naam Lavendelstraat (1619) bijna samenvalt met het voor het eerst opdoemen van de Appelmarkt (1617); we kunnen hier een samenhang vermoeden, maar we weten helaas niet of dat terecht is.

Op de kaart van Braun en Hogenberg zien we tenslotte nog tussen Papenhofstede en Lavendelstraat een muur afgebeeld, die de immuniteit van de rest van de stad afgezonderde en daarmee is de rondgang langs de grenzen van de immuniteit voltooid. Bevestiging van het bestaan van deze muur en van de aanliggende huizen kunnen we uit geschreven documenten niet halen en archeologisch gezien is dit hoekje nog volledig terra incognita. Als één ding uit dit onderzoek naar voren komt, dan is het toch wel dat de beste resultaten verkregen worden als de gegevens uit diverse disciplines naast elkaar gelegd worden en we gebruik maken van zowel archeologie als geschreven, archivalische, bronnen. Nu de geschreven bronnen weinig meer lijken op te leveren voor de geschiedenis van deze helft van de immuniteit, zullen we moeten wachten op een kans om aanvullend archeologisch te doen voor de beantwoording van onze vragen.

Literatuur

Archief voor Nederlandsche kerkgeschiedenis

Red. J.G.R. Acquoy, H.C. Rogge, F. Pijper. 's-Grav. 1885-1899. 7 delen. geb. (bibl.st.) + (Nieuwe serie:) Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis. Red. J.G.R. Acquoy, H.C. Rogge, F. Pijper, J. Lindeboom, J.N. Bakhuizen v.d. Brink e.a. Deel 2.

A. Van Bommel Beschrijving der stad Amersfoort.- Utrecht: H. Spruyt, 1760.- 2 dln.

J.A. Brongers Historische encyclopedie van Amersfoort.- Amersfoort: Filatop, 1998.-

Bruit van d' Eem: Geschiedenis van Amersfoort. Rob Kemperink en Burchard Elias (red.).- Amersfoort: Stichting Historie Amersfoort, 2009.

H. Halbertsma Zeven eeuwen Amersfoort.- Amersfoort, 1959.

J.W. Fuchs et al. Lexicon Latinitatis Nederlandicae Medii Aevi: Woordenboek Van Het Middeleeuws Latijn Van De Noordelijke Nederlanden.

R. Fruin Th. Azn. De middeleeuwse rechtsbronnen der kleine steden van het Nedersticht van Utrecht. 's-Gravenhage, 1892. - Deel 1.

De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht, uitgegeven door S. Muller Fz. - Werken der Vereniging tot uitgave der bronnen van het oude vaderlandsche recht, 1^e reeks nr. 3. 4 dln. 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1883-1885 8°.

S. Muller Fz. Over claustraliteit; bijdrage tot de geschiedenis van den grondeigendom in de middeleeuwse steden (1890).

S. Muller Fz. De middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht. - 4 Delen met Inleiding en Glossarium. - 's-Gravenhage, M. Nijhoff, 1885. - (Oude vaderlandse Rechtsbronnen, 1, 3).

E.N. Palmboom Het kapittel van St. Jan te Utrecht. Een onderzoek naar verwerving, beheer en administratie van het oudste goederbezit. - Hilversum, 1995. - (Amsterdamse Historische Reeks, 20).

E.N. Palmboom Kerkgeschiedenis. - In: Bruit van d' Eem: Geschiedenis van Amersfoort. - p. 172-206.

F. Snieder Stad en bevolking. - In: Bruit van d' Eem: Geschiedenis van Amersfoort. - p. 73-87.

M. Wijker De Appelmarkt: Archeologisch onderzoek op een plein on de binnenstad, voorafgaand aan de plaatsing van ondergrondse afvalcontainers. - (Amersfoort onder ons, 26).- Amersfoort: Centrum voor Archeologie, 2011.

⁴¹ 1543-12-15 (septima post Lucie): tegoedschelding van een huis hof en hofstede gelegen in de *Crommestraet aan het Sint-Joris Kerckhoff*.